

նոց մէջ կը գտնուին: Գարձայ նոյն խառնակութեան մեծնայւոյն օգնած են նաեւ ընդօրինակողք, իւրաքանչիւր որ ըստ ըմաց զատելով նիւթերն: Տեսած ենք ձեռագիրներ յորտ ասելի խառնակայ են նիւթք, զան Քասառտեանց վ. ին ճրտարտակածն:

Բնդ Նակաւան կան ձեռագիրք՝ որ նիւթոց կոր-գասորայ զատաւորութեան մասին կարող ենք նախա-ցան համարել: Դպրդիոք կանոնաւ որ կարգ բռնած է (անշուշտ չնայոյն եւ ընտիր օրինակ առնելով) նոր ձեռագիրք մի ժամանակաւորին (Թ. 18) օրինակայ է կոտորանշուարին յասի ՌՄԻԸ. = 1770: Այս ձեռագիրքն մէջ (չարտարութեան ժ. Ա Վարկեներէն ետեւ) գրուած են անխառն եւ անշուրթ (Ա.) Չառ եկեղեցական կանոնք՝ ԳԼ. Ա — ԾԵ. (Բ.) Պարզ աշխարհական օրենք՝ յաղաքականք: Կատարական եւ առեւտրականք՝ ԳԼ. — ՃԼԵ. (Գ.) վերաբերեալց պայանութեանց եւ Զատուց երրորդի՝ ԳԼ. — ՃԿԳ. (Դ.) Ամենա-ցիւղ վերաբերեալք՝ ԳԼ. — ՄԻՃ. (Ե.) Ծնողաց եւ զատակաց եւ ժառանգութեանց... Կրպ. — ՄԻԸ.:

Տեսները արդ թէ ինչպիսիք է ի մասին այս դատաւորութեան՝ Միւրապը բառն փոխօրնութիւնն: — Բաստամանց մէջ կը գրէ. «Դատաւորել է (Միւրապ) յօրուածները աւելի յարմար կերպով»։ Զամն դատաւորուած են (Մի. ԳԼ) բնագրին մէջ, «Բանտերը միասին խմբելով»։ օրինակ՝ Տղեւեորաւ՝ կանխերի (եկեղեցականաց) կամ ժառանգութեան վերաբերեալները միասին յ. (Յաւըն, էջ 56) — Հառանգելով Նաեղերն այս մասնակցի կարգաւորութեան կամ յարմար դատաւորութեան, կարծես թէ սոսկին երեւելապէս նուազած չէ (եթէ չընենք թէ անձն է) ի ռամկօրէն խմբագրութեան Սպա-րապետիս՝ Միխիթարայ սկզբնագրին նիւթոց խառ-նակութիւնն:

Ի զոց առաջելոց՝ գնենք Միւրապայ խմբ-գրութեան առաջին երեսուն Գլոց վերնագիրներն, որ կը կրկնայ միանգամայն Ա. օրինակ գրութեանն:

Ա. Վասն վիճակաց Թաղաւորոց թէ որդե-ս վիճակի Թաղաւորութիւն յիշեալոց կեանքն եւ յետ մահու. — Բ. Վասն իշխանաց եւ այլոց որք ի Թաղաւորի ք Տաղաւորութիւն եւ ի ժառանգութիւն յինի: — Գ. Վասն որ անէհանք գրու-նուս եթէ ի յիւր հոյն եւ թէ յիշխանաց՝ որ ի Տաղաւորութիւն յինի Թաղաւորն: — Դ. Վասն որ յիւր աւերակց կամ ի տեղ սպի գալի կամ արծաթ: — Ե. Վասն որ թէ երկու մարդ զիրար

² Ինչպէս Հեղինակն ինքնին կը ծանուցանէ (չա-խաղ. ԳԼ. Ժ.) Դատաւորանագրոց գլխաւոր աղբիւրներն եղած են Ս. Գիրք եւ Կանոնադիրք՝ Արդ. շատ դիւրա-կրպ իմացելով թէ ինչ մեծ ազդեցութիւնն ըսած են այս նուիրական մասնակցը՝ նիւթոց դատաւորութեան վայր: Իբրոք չէ կարող ըմբռնել թէ ինչպէս անընդհատ միմեանից կը յաղթելու պայմանի իւրաքանչեւ կապակցութիւն չու-նէրդ երեք Հատուք կամ Գլուխք: Ինչպիսիք են Ծան-եայքը: Մասն Բ. ԳԼ. Ե. Յաղաք դատաւորանագր եթէ երբեք չէ պատկեր է առհնա զուլայն: ԳԼ. ԿԵ. Յաղաք դատաւորանագր հորանց սերգիւնը յաղապար: ԳԼ. Զ. Յաղաք դատաւորանագր անգիւլ արգալ: Այս խառն դա-տաւորութեան պատճառն ամփոփուց կ'իմացուի, եթէ միա-գործի որ այն երեք օրենք զախնք են Բ. Օրինաց ի.Ա. Գլուխք, յորում նոյնք գտնուեալ կը գտնուին փեւնոյն կորպա. — առաջին 15-3, երրորդի՝ 15-17, երրորդի՝ 18 — 21 Տաղաւորութեան մէջ: Կային իմանալք եւ նաեւ ի մա-սին Կանոնադիրք: Յարդիւն է թէ այս Հատուքն մէջ էկե-ղեցական կանոնք ժամանակագրական կարգաւ դատաւորութե-ն ճամնաւու իւրաքանչիւր վերնագրոց, այսպէս՝ Կանոնք առարկանոց, Երկրորդ առարկանոց ի ձեռն Կղեմայ, ...Կանոնք Հարմոց Հեռուեաց, ...Կանոնք Նիկիայ Ս. Ժո-ղովքի, Կանոնք երկրորդ Նիկիականք, Կանոնք արդոյն Գրի-գոր առաքելոյ Հայոց, Կանոնք Կատարանշուարին Ժողո-վարն: ... միջամիջէ յառաջ սերտած են: Արդ Միխիթար նոյն Կանոնագրէն՝ իրեն պէտք էղածն չիքդ այրելու կ'առ-նէ: Ինչպէս անոր մէջ յաղթողաւոր դատած են:

ծեծեն... — Զ. Վասն որ զիր հոյն բանայ եւ մարդ անէ ի ներք... — Է. Վասն որ զիր մշակն ի շատ Հայեղեյն եւ ի ծանր վերջնոյն մեղքն: — Ը. Վասն որ չինի զանայն եւ զինք զա-հանայ երեւցէ: — Թ. Վասն որ զքահանայ ԵՒ-ժէ եւ անարգէ: — Ժ. Վասն որ զԱտուրեայ իրաւունքն կաշառող ծախէ: — ԺԱ. Վասն Հար-կու որ առաջիկորեքն առնուս եւ Ժողովրդոցն: — ԺԲ. Վասն միտուութեան եւ ձեռնադրութեան: — ԺԳ. Վասն որ մարդ յիկեղեցայ ձեթէ կամ ի ման յիւ առնւն տանի: — ԺԴ. Վասն որ թէ եղբիկապետ մեռն է չարապետ: — ԺԵ. Վասն Թերահասաւոց վայրութեան: — ԺԶ. Վասն եղբիկապետն: — ԺԷ. Վասն երեւելապետն: — ԺԸ. Վասն յաշխարհայն գործ: — ԺԹ. Վասն ժա-ռայից ժառանգութեանց եւ կարգի: — ԺԿ. Վասն որ մեռն ի Թաղաւոր եւ կամ յիշխանի եւ անարծաթ իրք ան: — Ի. Վասն վարդապե-տաց սահմանի: — ԻԱ. Վասն եղբիկապետաց թէ որդե-ս արտաին կրպ Տաղաւորի: — ԻԲ. Վասն թէ եղբիկապետ որդե-ս զոք դատէ կամ Զէ եւ կարգէ: — ԻԳ. Վասն եղբիկապետաց եւ իրենց թեմերուն: — ԻԴ. Վասն որ Ժողովուրդն խու-կայ այնքն ի վերայ եղբիկապետին: — ԻԵ. Վասն մայր եկեղեցեացն եւ իրենց Ժողովրդեանն: — ԻԶ. Վասն որ թէ երբ Թերահասաւ անու-մութիւն այն: — ԻԷ. Վասն որ չկարէ եղբու կողմս յայլ թեմէ իրք առնուլ: — ԻԸ. Վասն զահաւայից որք չկարէ իրք պանդն: — ԻԹ. Վասն վարդապետին որ զապաւերուն յուսցենն ջրէ օր մեռն: — Լ. Վասն Հարաւորութեան եւ ամբարտաւանութեան զահաւայից:

(Հարանախի): 4. 2. 8.

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ՄՈՐԱՐԱՐ ԳՐԱՆ ԵՒ ՅՈՒՐԱՐՁԸ

(Հարանախի-նիս)

Գ.

Բաթմունն ելլելուս շորրորդ օրը վերջնայն յԱրդուին կ'արթննային: Կարկին բարեկամ մ'իւր տան լաւագոյն սենեակն աղնաւար քրած էր իմ կարգադրութեանս ներքեւ. եւ ուլ որ երկայն եւ անհանգիստ ճանաչարհորդութիւն մ'արած է ան-շուշտ լաւ գիտէ կամ կը յիշէ թէ ինչ խաղող եւ հանգիստ լուծ կը մտնէ մարդ այդ ճանապարհա-գութեան յոգնութենէն վերջ:

Արեւուն ճառագայլները պատուհանիս վա-րագուրին ետեւ սքողած սեղմուած էին, եր ես սկսայ Արդուրոյն առաւտուր վայելել: Անեղանց ան-առահանի տակ փոքր բալ մի կար, որ տեղէն դու-կական խօսակցութեանց հուրք ու ծշուս ծայրեր կու գային անանջիւն, որոյց մէջէն յայտնապէս կ'ու-րայէի տանաւորն փոքրիկ եւ սիրուն գտնոր վառահ Ե բարձր աղալաները:

Եւ ինչ զատարձ գէմեր, ինչ վառվառն, աշխով մանկոյ: Արդուրոյն կ'ըմբոյն պատուակա-նութեան ամենալաւ վայր են որ միայն կայտուս մա-նուկներն, այլ եւ առհասարակ առողջ նաեւ յա-ճան գէրք եւ կանայք: Արք բարձրահասակ են, արեւնային կապուածքով եւ խորակ կեցուած-քով: Իսկ կանայք սովորաւոր կարճահասակ, գէր եւ հարուստ՝ բնութեան արդեւած գիմակն են:

վայելուածեամբ: Արդուրնայ մէջ տեղի մարդ կամ կին շատ հարուստացան եւ շինք որ կեցայ Արդուին, եւ ունեցած ծանօթեցուց շնորհիւ, (երբեմն երկու տարի շարունակ բնակած էր այն տեղը) նոյն միջոցը ձանձարի շէնուեցաւ ինձ:

Արդուին քաղաքը շինուած եւ ահագին գաւաիվերի մի վայր, որու ստորերը կը ծծէ ձորերը: Այս գաւաիվերին մատուցողակ Տինգ քիլոմետր երկայնութեան վայր տարածուած եւ քաղաքը, ուրուն վարի գին եւ կորչող Բաշ (անունն առած՝ վեցեցերէն կորի - յորի [Տինգ դուռ] բառէն), իսկ թեւեքն են խալիքի եւ կարգի թաղերն: Բուն քաղաքը, ուր բնակաց բազմութիւնն է, շուկայն, կառավարութիւնն եւ մայր եկեղեցին, այն երկու վերջին թաղերուն մէջտեղն են: Ընդպիային եւ կործուլի մէջ եղած ընդարձակ վայրը ծածկուած եւ լայնատարած պարտէզներով, որոնք իսկն կարգի աշխիւ պտուղներ ունին առատութեամբ, մանաւանդ խաղող, թուզ եւ դեղձ. կայ նաեւ ձիթեփի: Անպատասու ծառերու մէջ նշանաւոր եւ յայտնի է:

Արդուրնայ մէջ երկու ազգութիւն միայն կայ. հայ եւ թուրք: Հայերն բնակաց Վեր կը կազմեն: Նոյն ամբողջ թիւն է 6500, Հայք կրօնական դասանութեամբ կը բաժնուին՝ Հռոմեական եւ իշմաւանական. առաջինները թուով անհամեմատ մէջ բազմութիւն են քան վերջինները. այսինքն 4200 հռոմեական կաթողիկոսայ, 1000 էջմիածնական. իսկ թուրք՝ 1300:

Կաթողիկոսականութիւնն Արդուրնայ դասանին մէջ շատ Տինգ ժամանակներէ ի վեր դպրութիւն ունի, որու մասին ցայտը շատ հետաքրքրական վկայագիրներ կան: Մասնաւոր գիւղին մէջ, որ այժմ հազիւ 12 տուն հայ-կաթողիկոսայ բնակիչ ունի, մնացածները բոլորն ալ թուրք են, կամ ճշգրտապէս եւս՝ մահմադականութիւն ընդունած հայք եւ վաղայր, փոքրիկ Տինգ եկեղեցի մի կայ, որ կառուցուած եւ հնազանդ եկեղեցւոյ մի հիմանց վրայ. այս վերջինոյ շինութեան հրամանագրին կէջ, ինչպէս եւ տեղեկացայ հաւատարմաբար, կայ եղբւր սա սրամիտ եւ դարձ պարբերութիւնը՝
 زیدیه باتی باقیان، کلیلان انتساب امر و نهاده
 Հրաման որո՞ւմ եւ էկեղեցի շինելու այն Հայոց, որ պահել որ յոյ՜կ Գառնի: Այսպիսի էր այն ժամանակի կառավարչաց հրահանգութիւնը դասանութեանց տարբերութեան նկատմամբ: Այս հրամանագրին 450 տարւան հնունդն ունի: Իսկ բուն Արդուրնայ մէջ կործուլ թաղին հայ-կաթողիկոսայ եկեղեցին ունի, զոր եւ ես անձամբ տեսայ, փայտեղէն լեզուով 400 տարւան արձանագիր մի (document) արուած էր օմե վաղից Գորգի իշխանին, ուր կը նշանակուին եկեղեցւոյն կալուածոց սահմանները (այս ինչ մեծ սեւ քարն է այն ինչ թուրքը): Նոյն եկեղեցւոյն անուամբ լատիներէ կոնգրակ մի եւս կայ այժմ, Հռոմայ Պիոս Զ. պապէն արուած, ուրու թուականն է 1726*: Իսկ Տինգ մայր եկեղե-

ցւոյն (որ հիմաւուանին տեղն է եղբւր կանգնուած) շինութեան հրամանագիրը՝ հայ-կաթողիկոսայ աւուամբ, կը կը տանկայ 113 թուականը: Այս աւանայն կ'ապաւոյցանէ թէ Արդուին քաղաքին եւ գաւառին մէջ հայ-կաթողիկոսայ բնակութիւնն սկսած եւ արդէն գէթ ծնւ. դարեն:

Կաթողիկոսայ Հայք չորս եկեղեցի ունին, իսկ էջմիածնականը մի, որ առաջիններուն մայր եկեղեցւոյն կից եւ եւ աւելի փոքր: Այս պատճառաւ եւ որ առաջինները կը կուտան Մեծ ծածկէն, իսկ վերջինները Պոլսի ծածկէն: Այս պարզ եւ անմեղ կողմէրդեա սովորական եւ յԱրդուին, մանաւանդ ընտանեկան շրջանի մէջ:

Արդուրնայ հայ-կաթողիկոսայ հասարակութիւնը մինչեւ այս վերջին 3 տարին ունէր անպահանջ եպիսկոպոսական աթոռ, որ հիմնուած է 1850ին. առաջին եպիսկոպոսն եղբւր է Գեր. Տիմութեան Վ. Առտառճեան, երկրորդը Գեր. Անտոն Վ. Հայապետ, իսկ երրորդն ու վերջինը Գեր. Յովհ. Վ. Չաքարեան, որուն մահուան ցարդ արտի անձամբ ներկայ գտնուեցայ պատահմամբ:

Ես գիտեմ, որ վերջին տանները Գեր. Չաքարեան ներքին խիստ հիւանդութեամբ կը տառապէր արդէն, որ զինքն անմիջապէս գտնած էր անկողնոյն: Արդուին հասնելու հետեւեալ օրը քայլերու ուղղեցի դէպ ի եպիսկոպոսարան, որ նեղ փողոցի վրայ, բոլորովին անյարմար եւ առողջապահական տանն սկզբան հիւանդանոց շինուած մի էր, նայելով որ կարծի եւ Բաթումի նահանգաց կաթողիկոսայ Հայոց Թեմական Առաջնորդին բնակարանն, ընդունարանն եւ միանգամայն ջատագնայի բնակարանն էր: Այս ան միակ դործմական կողմն այն էր, որ մայր եկեղեցւոյն անմիջապէս կից էր. ուրիշ կողմէն՝ Արդուրնայ պէս քաղաքի մէջ, — ուր ընդարձակ տնտեսական պակասութիւնը չէր դաշտար, ուր իրենց կարողութիւնն վեր մեծ եւ երկու երեք յարեան աներ շինելը բնակաց մէջ տեսակ մի մոլութիւն է եղած, — յորմար եւ ընդարձակ եպիսկոպոսարան մ'ունենալն ո՞չ այնչափ դժուար էր ո՞չ ալ ահագին ծախսոց գործ է:

Հիւանդ եպիսկոպոսին սենեակը մանրուս՝ խորին եղաւ սրտի վրայ՝ տեսնելով այն երեկուան յաղթանդամ, արի եւ առողջ մարմին, որ զինքը իրօղ հիւանդութեան ցուէն կը դալարէր սաստիկ, եւ ջանք փնտրէ մի եւ նոյն ժամանակ իւր մորմնաբան զաւրով ինձ հետ տեսակցելու: Բայց իւր խօսքերը շատ կցկուտ էին. բացատրութիւնները կիսատ կ'էլեկին բերնին. — երկուք նստել եւ խօսակցել կարելի չէր. ուստի տասն վայրկեան վերջը գուտ ելայ, խօսք ապալել իրեն, որ երկրորդ օրը վերադառն կու դամ: Երկրորդ օրը կիսակն էր: Ըստ տեսական սովորութեան շատ կանոնի կը սկսէր պատարագ, — եւ ես երբ եկեղեցիէն դուրս ելայ, քայլերս դէպ ի հիւանդին սենեակն աւղղեցի, այն յուսով, որ զինքն տակն հանգիստ դառնմ, եւ իբրեւ նախկին լուծած օմեթ՝ իմ տեսակցութեամբս գէթ քանի մի վայրկեան սփոփում պատճառեմ իրեն: Ասկայն որքան մեծ եղաւ այլուլութիւնը երամբողջ եպիսկոպոսարանն մեծ իրարանցում մէջ տեսայ: Իսեղձ եպիսկոպոսն հոգեվարքի մէջ էր:

* Պիոս Զ. ծնած է 1717ին եւ Վոլոճէս Ժորճիս շարդակ է 1775ին: 1726 թուականին Պիոս անուամբ հրամանադատ զկար: Անուան կամ ժամանակին սխաւմունք մը կ'ընթերցայ:

Տեղական բժիշկ Օննիկ էֆենդին եւ ուսուցիչներու
բաժանի բժիշկին իրենց արուեստին վերին միջոցներն
ի գործ կը գնէին ի զուր, տեղի առաջով կրճատական
պաշտամանց վերջին միջոցներուն: Եւ նա մեռաւ:
Սուրբ Կրիստոֆոր վերջին տարիներուն մէջ իւր կրճատ
բարոյական եւ նիւթական բազմազգի մշակչաշրջան
էն հետեւ եւ առաւարմանց ծանօթութեան ներքեւ:
վերջին տարի պարտաւորութիւնն էր իր անշնչա-
ցեալ մարմնին վերջին հրճեւշտու առաւ, եւ զայս
եւս կատարեցին: Նա թաղուեցաւ մայր եկեղեցւոյ
մէջ ժողովրդեան ինչորանոց, որուն համար հար-
կաւոր եղաւ հետագորով կողմանեան կատարեալ-
պետին թոյլտուութիւնը, եւ եւ անյապաղ ստա-
յուեցաւ: Եկեղեցին լի էր խուռն բազմութեամբ:
զամբանական՝ կարող եպիսկոպոսարանի թար-
գմաւարն Յարգ. Անտոն վարդապետ Պիւլպիւրեան՝
ինչն յուզուած եւ իւր ճառին առէն մի հաստէն
վերջ, ժողովրդեան գտանով աղիւսը՝ արտասուե-
լներ քարելով: . . .

Արեւիկի օր էր, ինչպէս յիշեցի. նոյն իրիկուն
հարսանիք ուներ իմ ծանօթներէս մին եւ հրախ-
րած էր զին, գնացի: Ա՜տ իրկյարիկան քարաշէն
տուն մի, ամենայն ինչ տեղական ձեւով, սենեակ-
ներու թաժանումն, սանդուղիներն, կահկորսախթը.
նորոգմանութիւնն զեւ ճուռ չէր գտած այն տունը:
բաց ի այն հասարակ, պարզ սեղանն, որու վրայ
ժամեկկաւոր չեղբորով ծերմակ կուտէ էր փռած:
Մենք նոյնպէս տան ամենայն սենեակին. — կար-
ծեմ՝ երեսուն հոգի էրինք սենեկին մէջ, որ 7 մէտր
երկայնութիւն եւ 5 մէտր լայնութիւն ունէր: Մո-
ռացայ տակը, որ հարմարեաց տէր էջմիածնական
հայ էր: Հարսն ու փեսան, կնքահայրն եւ այլն բո-
տեղական սովորութեան նկերով զարձան եկեղե-
ցիէն, որ մեր գանձուած ձեռնի հոգին 200 քայլ
հեռաւորութիւն ունէր: Աւելորդ է առել, որ Ար-
գունընց մէջ հոտի տասն իւր լիպայ ամենեւին՝ եւ ոչ
մի ձեռնի մէջ: Չիբրով պսակի երթին ու գալը զեւ
էջմիածնական հայոց մէջ զոյլութիւն ունի, իսկ
միւսերն՝ հարուստ, ազգաւ՝ ռոքը կ'երթան: Սե-
նեկին մէջ նստած շարժած էինք միմեկներու միայ,
մէջքով բարձին կոխեցան, իսկ քանի մի նորահաս
պատանիք, որոնք նոր նոր աւանդանիք (pantalon)
սկսած են հագնիլ, փոխանակ հինաւուրջ շալ-
ներու, որ ամէն կողմէն նստելու եւ զեւեղուելու
դիւրութիւն կու տայ մարդուն, անհանդուրժիւն
կը զգային ծալապատիկ նստելէ եւ բարձր քայլած
էին իրենց տակը: Չեմ ուզեր ստորագրել այստեղ՝
ոչ կատարած ուրախութիւններն, որոնք այն կող-
մէն միայն հանձնի կ'երեւային ինձ՝ որ հայրենի
նահանգեան սովորութեանց յիշատակները կը զար-
նուցանէին, ոչ հարսնեւորներու եւ հարստիկե-
սայի հագուստն, եւ ոչ բազմաթիւ կերպու-
ներով յարուստ զարդարած սեղանը, որոնք յետոյ
անանկին յոգուածի մի նիւթ՝ պիտի կազմէ, այլ
պիտի պատմեմ մեր ունեցած խոսակցութիւններն,
որոնք շատ նկատմամբ հետաքրքրական են: Ըն-
թիւք չէինք արած զեւ. պարեն ընդարձակ չափեր

չէին առած. եւ երբեմն երբեմն, ճառարարակ ա-
մեն տան վայրէկան մի անգամ հրահրուած օրին,
որ նոյնպէս տեղական էր (խաղաղ եւ թէ թէ զուտած)
նոր նոր սկսած էր բերանները թըլթիլ: Սենեկին
զրան քով, անտուրի վրայ նստած էր երկրպագա-
տակ, առողջաւէժ մէկն, որ աւելի ծեր պէտք է հա-
մարուէր քան թէ երեսուսարը, թէպէտ նոյնչափ
առողջ, նոյնչափ եւ աւելի լաւ ուսող, խմող քան
երեսուսարը: Նստակցութիւնն ի սկզբան մաս-
նաւոր էր, երկու երեք հոգի իրարու մէջ կը խոսա-
ցէին: Մէկն օրուան առեւտուրը, միւսը հարսին կամ
փեսային նշանախօսութեան պարզաւորներ, երրորդն
այն օրերը պատահած գողութեան դէպքին ման-
րամանութիւնները, չորրորդն իր կենացն որեւէ
արկածը կը պատմէր: Եսնկարծ յիշեալ ծերունին
դարձաւ իմ կողմն եւ ինձմէ քաղաքական նորու-
թիւններ ինչպէս, Այդ միջոցին քաղաքական աշ-
խարհի մէջ կը շարունակէր յուզուիլ Քաղաքային
ինչպէս եւ քաղաք-գերմանական սահմանին վրայ
Հնէտիւք արկածն: Ես այդ երկու դէպքերէն քանի
մի մանրամանութիւնները պատմեցի: Իմ քաղա-
քական դատարկութիւններն շատ արտառող թուե-
ցան հարցանիքի ծերունւոյն, որ նոյն միջիմարեց
զին թէ սխալմունքս հեռանակ են երեսուսար-
ական անփորձութեան, եւ ապա սկսաւ պատ-
մել քննադատորեն՝ թէ այդպիսի շնչին պարագա-
ներու համար պատերազմ կարող չէ ծագիլ՝ միւ-
շեւ որ թագաւորներն իւրաքանչիւր իրենց անձին
զեմ թշնամութիւն չունենին գործոյն մէջ: Թէ
հին ժամանակներն, ինչպէս ինք իւր պատկէ լուծ
էր, այս ինչ թագաւորն այն ինչին ուղղակի երեւն
ի վեր հայցոյած էր, — ապիւք յառաջ եկած էր պա-
տերազմ ամբողջ երեսուն տարի երկու ազգաց մէջ:
Ես ի հարկէ աղաւ սուղաբեղ տալի քաղաքացի
ծերունւոյն իւր հոյեանցովը ծառայելու, որովք
վերջաւորեցան զանազան նկատողութիւններով զա-
րուս քաղաքակրթութեան մասին: Ըստ իւր պընդ-
ման՝ երկաթուղին, չորեքնուր եւ հեռագիրը դոյւ-
թիւն ունեցին եւ կը զարծածուէին կատարելապէս
տակէ հազար հինգ հարիւր տարի յառաջ: Բայց
այս այս դիւտերը ծածկուեցան մարդու աչքերէն:
Ժողովակները բարձր ալ իրենց մասնական խո-
տակցութիւնքը թըլթած՝ գծերունին կը դիտէին,
հիանալով նորա խորին հմտութեան վրայ: Ամբողջ
կէս ժամ ճառաւարկեց Արեւելոյն մէջ իւր տան կամ
խանութին տախտակամաններէն եւ Կ. Պոլսոյ խա-
ներու խնամա պատերազմն զեւ առած դիտակներն:
յուսային այն է, որ նորա ծերութիւնն աւելի քաւա-
կան համարուեցաւ իւր պատմութիւններուն ճշգր-
ութեան, քան իմ հակառակիլ թէ հեռագիրը, եր-
կաթուղին եւ այլն, փոքր քաղաք արգասիքները, մեր
նահանգ միջոցն անանկ ինչ եղած, եւ այլն: Վերջը
ծերունին ինձ դատաւարով վերադարձի տարիքս հար-
ցուց, եւ երբ իմացաւ թէ ես «Սեւաստափոնի կը-
ռուէն» (1853) զեւ տարանկի տարի վերջ հազիւ
մի աշխարհ եկած, ջաւ յայտնեց որ չէիքմ ոչ այն
եւ ոչ Անալոլայի առման (1829) պատերազմի դէպ-
քերը. եւ սկսաւ անանկին զհոգնալովութեամբ
պատմել: Մոռացայ առել թէ կար արեւի մի ալ
բազմութեան մէջ, որ նոյնպէս ինչպէս հմտաւ կ'ու-

¹ Այս գաղափարները տարած է առանձին տեղով
ի Ալեքսան, Միխիլ արեւան տաղաքները:
² Ճանեակ — dentelle, քրիչառ.

գէր ցոյց տալ, եւ երբեմն զիմացիներն խօսքը կ'ընդ-
միջէր ինքը շարունակելու համար, Երկու հմուտ
ներս փոփոխակի սկսան պատմաբանութիւն, եւ ինչեք
չկար իրենց պատմութեան մէջ, իսկ ինչ կրկին եւ
կրկին կը յիշեցնէին՝ թէ եւ բարդ այս բաները չէի
կարող գիտնալ, վասն իր գետ չէի ծնած այն ժա-
մանակ, եւ թէ այն դէպքերուն տեղեակ լինելու
համար ֆրէձիմ գիտնալ բաւական չէր: Ես ընդհա-
նորի հնչցումը տեսնելով՝ չուզեցի մեր գիտնա-
կաններուն հակառակի: Եւ թողի որ իրենց յաղ-
թանակը կատարեալ լինի: Այս միջոցին, տանտէր
կարգադրեց որ նորէն մէկ մէկ օդէ բաժնեն եւ ծե-
րունակն պատմութիւններն օղոյ օրհնութեանց
մէջ խեղճուեցան: «Թուսմա բիհա, հէլէ աժ շու-
շէյթ» անը գտօնէյէ, սաաց երիտասարդ մի թուր-
քերէն՝ զաւաժը մասնաշարժով ծերունայն, որ
իւր պատմութիւններէն շատ աւելի ծիլը եւ շատ
աւելի անկեղծ օրհնութիւններ անելով փեսային՝
մէկ ուսկող՝ «ներս նեռտը սասանու» և Վերջապե-
տեա ընծիրբը. կնքարը, խմցիքը, մանաւանդ
խմցիքը եւ տեղական պարերն սկսան անբաժանել
բաժնի զաւաժի ընկերակցութեամբ: Տեսնաւ որ
թեան դեռ չէր վերջ եկածը. բը. քանի որ անմիջեք
հրաժեշտ տուիրք եւ մեկնեցաւ: Դեռ երկու ժա-
մանակ չէի կրնար մտաւալ մեր ծերունայն անհե-
թեթ եւ արտաւայ պատմութիւններն, որոնց մեծ
մասին հեղինակն ինքը չէր գուցէ, այլ անշուշտ
նոյնպէս լրած էր իւր երիտասարդութեան ժամա-
նակ իրեն նման ծերունայններէն:

Արգունայն կառավարական շքանին բոլոր
պաշտօնատեսաց եւ ծանօթի մի. ուստի հետեւեալ
օրն հրաւեր ընկալայ երեկոյին անուան տոնախմբու-
թեան մը մասնակցելու, զոր իրենցմէ մէկը կը կա-
տարէր: Արգունայն զաւաժի մէջ կառավար-
ութեան պաշտօնատեսները գրեթէ միայն հայ
էին, եւ մեծաւ մասամբ ընտանեաց տէր փառական
կոկիկ զարդարուած զաւճի մը մէջ էինը, կահկա-
րասիւքն ու նիստակացը եւրոպականի, կամ ճշգա-
գոյն՝ առականի վրայ կը ձեւած: Երեկոյին մեզ
թէյ առաին կանաչ՝ այսինքն թղթապակի սեղան-
ներու վրայ: Այլ, օրիորդ, երիտասարդ բոլորս
ալ թղթախալով կնիք զգրած: Չոր հոգի գլխաւ-
որ պաշտօնեայ, իբրեւ բուն խաղաղօղնը առաւ-
նին սենեկի մէջ քաշուած որօթիւնի կը խաղային,
իսկ միւսները լաւթի՝ ընդարձակ սեղանին շուրջն
էին բոլրած: Լոգոն կանացի խաղ է, թէեւ միշտ
այլերն ալ անպապան են, այս պատճառաւ կար-
գարդիները կանայք են: Ձիւս ալ նստուցին այս
վերջին սեղանին վրայ. եւ ծիլը կարգադրէլ եւ
գանձապաշտ տրինըլ. քովն էի: Դրացի, այսինքն
քովս նստողն ինչ աւաղարկեց շահուն եւ փաստն
ընելը լինել: Համաձայնեցայ եւ սկսանք խաղալ:
Երբեմն կը յաւնդէր բախան, երբեմն ու. եւ որով
հետեւ լոգոն լուսութիւն կը պահանջէ, ուստի քովի
սենեակէն որօթիւններու բարձրացող աղմուկ-
ներ երբեմն ուժգին կերպով կը խանգարէին մեր
լուսութիւնը: Ходя черви (առաւ եւ) կը պոսա-
մէկը. — թէ որ король пропустил անէի (թա-

գաւորը թողուի), նա անպատճառ. ремизъ էր
նստած, (կորուսած էր.) — եւ երկու ВЯТКА (ձեռք)
կ'առնէի, — կը կանչէր մի ուրիշը: Այս միջոցին
մեր սեղանին վրայ ալ մերթ ընդ մերթ տիրանաց
յաղթութեան ձայններ կը լսուէին, մէկը Խորոյ
(յաղթեցին) գուշիկը. միւսը իւլիէ (կրացեցին).
երրորդը Վիքու (ուսուեցին). եւ դեռ եւ ոչ մի
խաղ էի առած, եւ երբ վերջապէս մի անգամ յա-
նդեցայ, ես ալ ВАСЯ գուշիկ, եւ թուանշանները
քսակէն հանող տրիկինը՝ այս գուշիկի վրայ անգա-
լարար վար թողեց հատիկը պարկին մէջ: Վերջա-
պէս խաղը վերջացուցինք մենք. եւ ես զնայի միւս
սենեակը. այնտեղ օրօթիւններ յաջորդած էր շատ,
եւ սեղանի վրայ թղթադրած ու արժանի փող դի-
ցուած էր: Ժամը 12 էր՝ երբ ընծիրբէ սեղանը
պատրաստուեցաւ. բաւ կաւականեան սովորութեան
Բամաթա (սեղանի կառավարիչ) առաջարկեցին ըն-
տրել, ընտրուեցաւ պաշտօնեաներէն մէկն՝ որ տի-
կիններէն սկսած ամեն մէկուն համար զատ զատ
բաժակներ առաջարկեց, սկզբէն պայման դրելով,
որ ամենքն, ի բաց առեալ տրիկինները՝ պէտք է
զաւաթներն ցլատակ պարպին: Ի դուր էր բողբը,
ի զուր արտունընը. չեմարիք ի պատիւ զաւաժ մի
աւելի կը խնջէնէին: Երբ ներկաներու Կնիւնիքու
շարքը վերջացաւ, սկսան բացօթեաներուն, եւ երանի
թէ մի մի բաժակ լինէր. Բամաթայի հրամանաւ
պնակին վրայ նստի 2, ապա 3 բաժակ զբաժնէ՝ ձեռ-
քէ ձեռք կը պարզուէր, եւ ամենքն ստիպարաւոր
պէտք էր խմէին: Այս ալ վերջանալէն ետեւ՝ գաւ-
նալ Բամաթայի հրամանաւ տանտէր արժաթէն
եղջիւր մի բերաւ, որ առ նուազ 4 բաժակ զինի
կ'առնուէր, եւ առաջարկեց այն եղջիւրով խմել տան-
տիկինը կնիւնը: Այլ կը համարձակէր ձեռով կամ
առաջարկութիւնները վերջէ: Երբ մէջ ուս պաշտօ-
նատէր մի կար. նա բոլոր սեղանակիցները գերա-
զանցեց իր լավութեանը. եղջիւրը պարպելէն քանի
մը վայրկեան վերջ՝ վերջոյ կը շէյ մի գինի, գրաւ
բերնին, եւ երբ ես առաւ, արտափով նկատեցի,
որ շիլին մէջ եւ ոչ կ'աթիլ ժիւր Թաթը: Գլուխ-
ները տաքցած, ոչ մի որ միւսին խօսքը կ'ըմբռնէր:
Վերջապէս տանտէրին ելաւ սեղանին, եւ իբրա-
նիք ունեցեալ մենք ալ ելլելու: Սեղանին վրէն
սկսան եւրոպական պարերը. եւ վայ այն որդիլային,
վայ այն մաղաղային եւ մանաւանդ վայ այն կաթի-
լին որ այն գինը այնտեղ խաղաղեցաւ:

Ինչ ծածկեմ մեղքս, երբ երկրորդ օրն ուշ
ստան արթնեցայ, գինիւրսան անցքերէն շատ բան
աղաւ կերպով միայն կը յիշէի...

Արգունայն Հայերը թէեւ միշտ մեծամաս-
նութիւն են կազմած, բայց իրենց թուայն բացար-
ձակ առաւելութիւնն սկսած է՝ երբ վերջին ուսու-
սանձական պատերազմէն ետեւ Տաճկաց մեծ մասը
գաղթեց եւ նոցա բոլոր կալուածքն անցաւ Հայոց
ձեռքը:

Արգունայն վաճառականութիւն եւ արուեստ-
ները միայն Հայոց ձեռքն է: Տաճկաց իշխանու-
թեան ժամանակ Արգունին մեծ հաղորդակցութեան
մէջ էր Կ. Պոլսոյ առեւտրական հրապարակին հետ,
բայց պատերազմը, վաճառարեւութեան նոր աղ-
բիւրներուն անմտութեան լուր, կառավարչական

¹ Լաւոր խաղաւ կը կերպով կը նկարագրէ Գ. Սուր-
գունիանց մի գանգաձ Օշտիէ մէջ:

կարգ ու կանոնի փոքրիշատե փոփոխութիւնն եւ մանաւանդ զաղօթական Տաճկիներուն՝ իրենց կառուածոց փոխարէն զուրա տարած մեծագումար դրամն, անտեսական տառնապ խաւքի բերին Արգոնոյ մէջ, վաճառականութեան սկսաւ բնկին, եւ ժողովուրդը ցրուիլ — մեծաւ մասամբ գէպի Բաթում, ուր պէտք եւ առել՝ գործերն աշխարհը չբնացին իրենց:

Ռուսամարաններն ցտալի վիճակի մէջ են. հնուէթիւք զեռ. եւս կը տիրապետէ: տիրացում վարձապետներն իրենց հնազանդն գաւաղաբերով զեռ. եւս չեն արտաբըսած, մանաւանդ կաթում-դիկեայ Հայոց մէջ: Բայց պատերազմն ետեւ Արգոնոյ վիճակն է հոգեւորն նաեւ Երեւանի թեմում: կան տեղութեան եւս ապա Տփղիսի հոգեւորական կառավարութեան եւս երթարկած լինելով, առանձին հոգաւարութիւն ցոյց կու տային ռուսամարանաց բարեբանն: Այս կերպ կարգադրութեան զուրկ էին, անկախ վարուելու գիրք ունէին կաթողիկոսայ Հայոց: Արգոնին մանկուս Տիեզերքորդ օրը լսանի մի մասնաւոր գործեր կարգադրելէն վերջ՝ ձի վարձեցի մինչեւ Այլիս քիւրն երթաւոր համար, եւ Երեւան-նին հետ միասին զուրա ելանք Արգոնիէն:

(Երաւանիէն):

Կ. ՏԻԻՐՈՒՄ

ԱՌԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՎԱԿԱՐԱՆԻ ՀՈՐԷ

Պ. Հան (C. Hahn) գերմաներէն աշխարհագրական Auslud՝ առնու շարաթաթեթեթին մէջ 9 ստեղծ ընդարձակութեամբ հաստատած որ դրած է պետ. վերնագրով՝ Վալաֆ Ժողովուրդ իրենց աշխարհագրական դասաւորութեան համաժող (Die Völker des Kaukasus nach ihrer ethnographischen Klassifikation): Հեղինակն Վալաֆի ազգաց նկատմամբ կ'ըսէ՝ թէ « 8-րդ մը չկայ Վալաֆի գտա՝ ուր 10.000 չորեքկուսի մընի վայր Սիլիւն ժողովուրդ բնակի, այնչափ բազմութիւ, այլաւան եւ այլաւզու »: Հատուածն երկու մաս ունի, Ա. Վալաֆի օպիտակ ցեղը եւ Բ. Վալաֆի անկիւնն ցեղը: Առաջին մասն ալ այլեւայլ մանր ստորաբաժանութեան բնի, որոնց առաջինն է « Հնդկեւրոպական (արիական) տոհմ », ուրուն մէջ շատ համառօտիք կը խօսի Ռուսոյ, Պարսից, Գրիկաց եւ այլ ազգաց վայր, որոնք Վալաֆի մէջ կը բնակին: Հայոց վայր կը գրէ այսպէս. « Վալաֆի մէջ արիական ցեղին ամենաբազմութիւն են Հայք, որոնք յառաջագոյն արիական բնոյն պատկանող կը կարծուէին: Բայց նորագոյն քննութիւնք ցուցին որ ուրոյն բուն են Հայք, թէ եւ իրենց լեզուն գրադի արիական խմբին շատ մերձակոր կը ցուցնէ իրենք: Ամենին բազմութիւ են Երեւանի նահանգին մէջ (290.000), Երկրորդ Երեւանի թուրքական (200.000), Տփղիս (160.000), Պաքոս (25.000) եւ վերջապէս Կարսի գաւառին մէջ 37.000. ամենաառա-

կաւ է իրենց թիւը արեւմտեան Վալաֆի մէջ (12.000), Այսրիականի մէջ 27.000, եւ այն զիւսու որաբար Ղըզար, Մոզաղը (Տփղիսի գաղթականութիւն մը), Ստաւրպոլ, Վալաֆական եւ Օտեսու: Վալաֆին Հայոց թիւն ընդհանրապէս 750.000-ն աւելի է, որուն մէջ են նաեւ կաթում-դիկեայ Հայքը »:

Ապա կ'անցնի խօսիլ Վալաֆի սեմական ազգաց վայր, այսինքն՝ Հրէից (38.000), Ասորաց եւ Գաղղեացաց վայր (ընդ ամենը 3000 շաթ). վերջնոց համար կ'ըսէ թէ Երեւանի, Տփղիսի եւ Գարայսի մէջ կը բնակին:

Համամասաբար ընդարձակագոյն տեղ բռնած է երրորդ ստորաբաժանումը, որ « Բուն կալական ազգաց վայր », է, այսինքն Արաց, որոնց թիւը 755.000 կը զնէ: Միեկրեւնեւու եւ Լազերու լեզուն իրարու շատ նման է, կ'ըսէ, մանաւանդ թէ « ըստ տման լոկ գաւառաբարաւ », են: Ափիսապոլ թիւը 42.000 կը գրէ: Այս անով համառօտիք միւս մանր ազգերն ալ կը լինէ. իսկ ի մասնաւորի Ռուսացոց նկատմամբ կը գրէ հետեւեալը. « Հինդ-էրբորդ եւ վերջին խումբը կը կազմեն Ռուսացիք, որոնք աշխարհապ ժամանակներէ ի վեր ի Վալաֆ հաստատուած են: Թերեւս Ռուսացիք Հայոց ժամանակագրութեան մէջ յիշուած « Ազգանք », ցեղին սերունդն ըլլան: Հայք շատ հին ժամանակներն այս ցեղին մեծ մասը քրիստոնէութեան դարձուցին: Բայց քրիստոնէութիւն խոր արմատ չէր ձգած, եւ Ռուսացիք թաթարաց արշաւանքէն ետքը մահմադականութիւն ընդունեցան ու թաթարական լեզուն եւ ի բարոյից շատ ազդեցութիւն կրեցին: Միայն Նուսի գաւառակին երկու գիւղերուն մէջ սուէացիները պահուած է, զորից խօսին իբր 10.000 անձներ: Ազդի Ռուսացոց լեզուն թէ եւ լեզուին լեզուն հինունքը պահած է, բայց նաեւ շատ թաթարական ազդեցութիւն կրած է. ընդունած է նաեւ բազմութիւ հայերէն բառեր: ի Վալաֆի տպոման ցեղը « մէկ միլիոնէն աւելի », է, ըստ Տիեզի-նակին: Երկրորդ մասը « Մանկուրաց » վայրն է, եւ այն՝ նախ « Թուրք » բնոյն, երկրորդ « զուտ մանկուրան » եւ երրորդ « Ֆիննեան » բնոյն վայր: Միայն առաջնոյն, այսինքն՝ Վալաֆի թուրք ցեղին վայր քիւ մ'ընդարձակ խօսումն է:

Ընդհանրապէս խօսելով՝ բաւական անշուշտութիւն կը տեսնուի այս հաստատման մէջ: Այսպէս՝ Հայոց ընդհանուր թուոյն համար կ'ըսէ « 750.000-ն աւելի », են, Արաց նոյնպէս 755.000, Միեկրեւնեւու 200.000 եւ այլն: եւ սակայն բոլանդակ Վալաֆի « սպիտակ ցեղին » նկատմամբ « մէկ միլիոնը կ'անցնի », կ'ըսէ: Ռուսացիքն խօսող երկու գիւղ միայն կան եւ սակայն « 10.000 հոգի », կը բնակին հնոյն Նոր հետազոտութիւն մը՝ բուրյ Ռուսացոց թիւը կը զնէ 5670 հոգի, եւ այն՝ հնդկ-միանական Ռուսացիք 5064, բովանդակ Նուսիքի Հայք եւ հնդկամիական Ռուսացիք 14.619: 2-րդ

¹ Das Ausland, Wochenschrift für Länder- und Völkerkunde, herausgegeben von J. G. Gottschall, Buchhandlung in Stuttgart und München. LXII Jahrgang, 1889. N. 12 S. 225—229 40.

² Ա. Ստաւրպոսեան, Նիւթեր, Զ. Հա. Ա. մասն, Հմտ. Արշարար 1888. N. 10, էջ 127. Սոյն հեղինակն Ռուսացիքին համար կ'ըսէ թէ « լուրն ունի նմանութիւն չէ Հայոց, ոչ Թուրքաց եւ ոչ Լեւոյ (Լեզգի) լեզունքին հետ: Ռուսացիք նամակ միւրեւակ, եւ ուրիշ գրութիւնները հայերէն կը գրեն իբրեւ իրենց մայրենի դրուար լեզու: